УДК 81’367.5

Зоя Комарова
(*Умань*)

РЕЧЕННЯ З ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМ ЗВОРОТОМ У СИНТАКСИЧНІЙ ПАРАДИГМАТИЦІ

У статті проаналізовано погляди мовознавців стосовно місця простого ускладненого речення у синтаксичній парадигматиці та з’ясовано граматичний статус речень з дієприслівниковим зворотом.

Ключові слова: *моно- і поліпредикативні синтаксичні структури, другоряднопредикативне значення, напівпредикативні відношення.*

The article analyzes the views of linguists concerning a place complicated simple sentences in the syntactic paradyhmatytsi and clarified the status of grammatical sentences with tongues back.

Key words: mono- and polipredykatyvni syntactic structure, druhoryadnopredykatyvne value, napivpredykatyvni attitude.

Питання синтаксису і морфологічного статусу дієприслівника неодноразово були предметом спеціальних лінгвістичних досліджень (праці Н.Й. Бовтрук, Г.В. Валімової, Л.О. Дерібас-Тюкшиної, Л.М. Коць, О.М. Кузьмич, О.В. Кульбабської, Т.В. Ликової, Е.С. Сасинович). Проте, незважаючи на посилений інтерес мовознавців до особливостей функціонування у структурі речення компонента, вираженого дієприслівниковим зворотом, ще й досі існують розбіжності у трактуванні синтаксичних структур, які традиційно визначають як прості ускладнені. Отже, *мета статті* – проаналізувати різні підходи у сучасних граматичних концепціях щодо місця простого ускладненого речення в синтаксичній градації та з’ясувати граматичний статус речень з дієприслівниковими зворотами.

На синтаксичному мовному рівні розмежовуються дві основні одиниці – просте і складне речення. Просте речення кваліфікується як монопредикативна

структура, у якій предикативність становить її граматичне значення, а складне – поліпредикативна структура, де предикативність – необхідна ознака її компонентів, але вона не є граматичним значенням усієї конструкції. Значення складного речення конституюють певні синтаксичні і семантичні відношення між його компонентами [3, с. 16; 4, с. 653; 11, с. 419].

Поряд із термінами „просте” і „складне” речення, які більш-менш однозначно визначені, наповнені конкретним синтаксичним змістом, уживається термін „ускладнене речення”, що використовується як спільний термін для речень з однорідними, відокремленими, уточнювальними членами, вставними і вставленими компонентами та звертаннями. Проте поняття про ускладнене речення нечітко окреслене. Традиційно такі структури розглядають у межах простого речення, визначаючи як „просте ускладнене” з погляду його синтаксичної організації, що містить одне предикативне ядро і цим відрізняється від складного.

Глибшому розумінню природи ускладнення речення сприяли досягнення семантичного синтаксису і послідовне розмежування різних рівнів реченнєвої структури. Поняття „ускладнення” почали вживати у двох значеннях: 1) семантичне ускладнення структури речення шляхом уведення предикатних знаків чи виразів; 2) розширення синтаксичних моделей речення всіма тими компонентами, що перебувають за межами предикативного центру речення [7, с. 62]. Якщо семантичне ускладнення структури речення пов’язують із наявністю кількох семантичних предикатів, то його структурну ускладненість убачають в існуванні особливих напівпредикативних відношень, у які вступають компоненти предикативної одиниці, відношень, що виникають на основі другорядної (додаткової) предикації, вираженої морфолого-синтаксичними засобами.

Переосмислення простого ускладненого речення у плані його семантичного і формального ускладнення дало підставу мовознавцям визначати ці структури як „монопредикативні з явищами поліпредикації”. Відмінність моделей ускладненого речення від простого дослідники вбачають у тому, що

явища поліпредикативності ведуть до розщеплення предикативного ядра в ускладненій монопредикативній структурі [6, с. 30; 5, с. 180].

Не заперечуючи семантичного і комунікативного аспектів ускладненого речення, А.Ф. Прияткіна розглядає процес ускладнення його структури насамперед як явище граматичне. Структурне розширення речення, на думку дослідниці, можливе за умови існування таких синтаксичних відношень, як додаткова предикативність і внутрішньорядні відношення [9, с. 10–11].

У зв'язку з запровадженням поняття пропозиції щодо характеристики семантичного аспекту організації речення ускладнене просте речення дістає дещо інше витлумачення. Сучасні мовознавці предикативну одиницю, зміст якої об'єднує кілька пропозицій, кваліфікують як семантично складну, поліпропозитивну, але монопредикативну, оскільки другорядна пропозиція підпорядковується основній, „сприяючи формуванню складного змісту, але не змінюючи структурного типу речення його предикативної основи" [13, с. 133].

Отже, поняття ускладнення простого речення зазнало у сучасних граматичних концепціях суттєвих змін. Найбільший інтерес викликають ті сторони ускладнення простого речення, які залежать від синтаксичної зв'язаності/незв'язаності компонентів речення, що ускладнюють його структуру, або від того, входять чи не входять вони до складу речення. У зв'язку з цим Г.М. Акімова виділяє дві групи компонентів ускладнення. До першої групи відносить синтаксичні конструкції, які характеризуються синтагматичним зв'язком із головними компонентами речення й експліцитно його виражають (це однорідні групи, відокремлені й уточнювальні звороти), а до другої групи – синтаксичні конструкції, які не включаються у структуру речення і синтагматично не пов'язані з її компонентами (це вставні і вставлені конструкції, звертання) [1, с. 46].

У лінгвістичній літературі наявні й інші погляди щодо місця ускладненого речення у синтаксичній градації. Зокрема окремі мовознавці кваліфікують його як поліпредикативні (складні) структури. У концепції Н.М. Сазонової монопредикативними є речення, що вміщують одну предикативну одиницю, а

поліпредикативними – не тільки складні речення, а й прості, які мають у своєму складі, крім первинної, ще й вторинну предикативність [10, с. 29–31].

М.І. Черемісіна виступає проти традиційного бінарного протиставлення просте/складне речення і пропонує іншу послідовність об'єктів дослідження, а саме: просте/складне/ускладнене речення, отже, визначає ускладнене речення як самостійну одиницю у синтаксичній парадигматиці. На традиційній шкалі складності, вважає вона, ускладнене речення розміщується між простим і складним, однак заперечує визначення його через просте (як „просте ускладнене речення"), оскільки такі синтаксичні структури завжди містять „другий напівпредикативний блок", який позбавляє конструкцію в цілому ознаки монопредикативності. Тому, за словами М.І. Черемісіної, вивчення ускладненого речення має ґрунтуватися на знаннях про складне речення, про його змістову і формальну специфіку [12, с. 8].

Представники теорії перехідності у синтаксисі (В.В. Бабайцева, Л.К. Дмитрієва, В.М. Мигирін, В.К. Покусаєнко) стверджують, що чіткість синтаксичних класифікацій порушують структури, які поєднують особливості різних класів у синхронній системі мови. Ці синтаксичні структури кваліфікуються ними як перехідні. В.В. Бабайцева ускладнені речення зараховує до контамінаційного типу структур, що займають зону перехідності між простими і складними реченнями. Місце конструкцій на шкалі перехідності, запропонованій дослідницею, визначається залежно від виявлення предикативних ознак елементів ускладнення – категорій однорідності, відокремлення, вставності і звертання, які утворюють ієрархічно розміщені ступені переходу від зближення з простим реченням до зближення зі складним. При цьому особливого значення набуває питання про центр і периферію ускладненого речення. За В.В. Бабайцевою, центр ускладнених речень займають речення з відокремленими членами, периферією для складного речення є речення зі вставленими конструкціями і звертаннями, а периферією для простого – структури з однорідними присудками [2, с. 151].

По-іншому підходить до вирішення питання про центр і периферію ускладненого речення Л.К. Дмитрієва. По-перше, зважаючи на ступінь зближення на шкалі перехідності зазначених структур зі складним та простим реченнями, дослідниця відносить до периферії монопредикативних конструкцій речення з однорідними другорядними членами; з відокремленими означеннями і прикладками, які не мають обставинного значення; з компонентами, які уточнюють інші члени, звертаннями та вставними компонентами, не включеними в конструктивно-синтаксичне ядро речення. Периферію складного речення, на думку Л.К.Дмитрієвої, утворюють конструкції з обставинними означеннями і прикладками; зі звертаннями або вставленими компонентами, включеними в конструктивно-синтаксичне ядро; з другорядним присудком-обставиною, вираженим дієприслівником, а також речення з однорідними підметами і дієслівними присудками.

По-друге, Л.К. Дмитрієва намагається розв'язати проблему центру і периферії на шкалі перехідності стосовно власне ускладненого речення (поза порівняннями зі складним і простим). Залежно від виявлення предикативних ознак елементів ускладнення центр ускладнених речень утворюють: речення зі вставним компонентом, включеним у конструктивно-синтаксичне ядро речення; з другорядним присудком-обставиною; з однорідними підметами і дієслівними присудками. Усі інші речення на шкалі перехідності, за словами Л.К.Дмитрієвої, є периферією ускладнених речень [6, с. 33–34].

Різнобій у підходах до проблеми ускладненого речення у синтаксисі позначився і на тому, що питання граматичного статусу речень з напівпредикативними дієприслівниковими зворотами ще й досі залишається відкритим. Традиційна граматика такі структури кваліфікує як прості речення, а їх ускладнення пов'язує з наявністю відокремленого компонента, вираженого дієприслівником.

Поширення ідей семантичного синтаксису сприяло тому, що з формально-граматичного боку зазначені конструкції розглядають як прості, оскільки вони зберігають структурну схему основного складу речення, до якого додається

„згорнуте” речення у формі дієприслівникового звороту, а за змістом ці побудови визнають семантично складними (неелементарними), поліпредикатними, поліпропозитивними [8, с. 8–10].

Згідно з теорією Н.М. Сазонової, речення, що містить компонент, виражений дієприслівником, є поліпредикативним, оскільки дієприслівник репрезентує другорядну предикацію, а цього достатньо для того, щоб зарахувати такі синтаксичні структури до складних [10, с. 50].

Враховуючи традицію та власне теоретичне переконання, речення з дієприслівниковим зворотом М.І. Черемісіна називає „моносуб’єктними поліпредикативними конструкціями” [12, с. 11], які розглядає у системі поряд з іншими поліпредикативними структурами, до складу яких відносить і власне складні речення.

Запропонований М.І. Черемісіною термін „моносуб’єктна конструкція” – новий у синтаксичній науці, необхідність його введення дослідниця вбачає в тому, що це поняття має сприяти зближенню понять простого і складного речень. Моносуб’єктні конструкції вона відносить до поліпредикативних структур, оскільки подібно до складного речення вони виражають певні змістові відношення між двома подіями, однак на відміну від складних структур характеризуються єдиним „планом предикації”, тобто обидві дії (стани, ознаки) співвідносяться з одним суб’єктом [12, с. 9].

Л.К. Дмитрієва вважає, що дієприслівник, що виступає морфологічною формою другорядної предикації, розриває предикативне ядро речення. Предикативне зрушення у ядрі підкреслюється тим, що відносний час при наявності дієприслівника збігається з абсолютним у межах предикативного ядра, хоча при цьому відносне значення часу встановлюється між другорядним і головним членами речення. Ускладнене речення цього типу зближується зі складнопідрядним, оскільки „категорія предикативного відокремлення базується на підрядних зв’язках, не ототожнюючись із ними” [6, с. 178]. Отже, Л.К. Дмитрієва речення з відокремленим дієприслівниковим зворотом

відносить до синтаксичних структур перехідного типу від простого речення до складного.

Проаналізувавши граматичні концепції різних мовознавців, можна зробити висновок, що речення, які містять дієприслівниковий зворот, варто кваліфікувати простими з погляду їхньої формальної організації, проте за семантико-синтаксичним принципом аналізу такі структури розглядати як семантично неелементарні, складні, оскільки вони ускладнені компонентом із другорядно предикативним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Г. Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 130 с.
2. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979. – 269 с.
3. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
5. Дмитриева Л. К. Осложнение предложения (Функции однородности, обособления, водности и обращения) // Функциональный анализ грамматических категорий. – Л.: Изд-во ЛГПИ, 1973. – С. 172–180.
6. Дмитриева Л. К. Осложненное предложение в его сближении со сложным на шкале переходности // Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1984. – С. 30–37.
7. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 127 с.
8. Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 17 с.
9. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.

10. Сазонова Н. М. К вопросу о теории предложения. – К.: Вища шк., 1974. – 86 с.
11. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
12. Черемисина М. И. Сложное предложение как объект общего языкознания // Предикативность и полипредикативность: Межвуз. сб. науч. тр. – Челябинск: Изд-во ЧГПИ, 1987. – С. 5–19.
13. Шмелева Т. В. Пропозиция и ее репрезентации в предложении // Вопросы русского языкознания: Проблемы теории и истории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 131–137.